

ВСТУП

Перший закон історії – боятися будь-якої брехні, а потім не боятися будь-якої правди.

Цицерон, «Про оратора», II, 15, 62

Актуальність матеріалів

Тема Голокосту в Україні є однією з найбільш складних. У дослідженні історії Голокосту після здобуття країною незалежності зроблено досить багато, зокрема найбільшим досягненням є те, що ця тематика стала об'єктом вивчення, на відміну від періоду радянської історіографії, і що українська історична наука отримала власну наукову школу з історії Голокосту в Україні⁷. Як зазначає директор Українського центру вивчення історії Голокосту А. Подольський, педагогічний аспект даної проблематики становить великий інтерес і є не менш важливим, аніж наукові студії. Адже зважене й осмислене викладання цієї теми дає шанс не лише передати й зберегти пам'ять про долю українського єврейства для майбутніх поколінь, – присутність цієї теми в педагогічному процесі дає можливість українському суспільству навчитися долати «примусову амнезію, імперсько-радянські стереотипи, перерваний досвід ретрансляції історичних уявлень»⁸.

Освіта про Голокост в Україні

Спочатку видається доречним коротко розглянути генезу і розвиток викладання теми історії Голокосту в Україні. Саме тут маємо два основні різновиди освіти – формальну й неформальну. І вони, звичайно, взаємозалежні.

⁷ Докладніше про це можна почитати: *Подольський А.* Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроби аналізу деяких аспектів // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 1 (5). – С. 47–59.

⁸ *Зерній Ю.* Форум «Науковець перед з'явою пам'яті». Пам'ять як поле змагань // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 21.

У царині формальної освіти, починаючи від другої половини 1990-х років, ця тема була включена в офіційну шкільну програму, в базові історичні курси з історії України і всесвітньої історії. Проте, на викладання теми Голокосту в навчальному плані не було відведено жодного повноцінного уроку, а вона була включена в рамки теми «Нацистський окупаційний режим», на яку в шкільній програмі виділяється одна година. В 2000 році Міністерством освіти та науки України було ухвалене рішення рекомендувати університетам впровадити спецкурс з історії Голокосту в Європі й на теренах України. Цей факт, імовірно, був пов'язаний з Міжнародною конференцією в Стокгольмі, що відбулася в січні 2000 року й на якій Україна приєдналася до Декларації про збереження пам'яті про Голокост в сучасному світі шляхом дослідження й викладання цієї теми. З 2006 року в екзаменаційних білетах з історії для випускних класів середніх загальноосвітніх шкіл з'явилися питання з історії Голокосту. З формальної точки зору, з боку держави за посередництва Міністерства освіти та науки України, викладання теми Голокосту не тільки дозволено, а й включено в офіційні навчальні курси. Однак, насправді, на превеликий жаль, при всій бездоганності формальної сторони, реальна можливість викладати історію Голокосту в рамках офіційної середньої освіти (тобто в школах) в Україні сьогодні фактично відсутня! Певною мірою триває радянська традиція замовчування історії Голокосту на українській землі. Якщо в радянських підручниках взагалі не було згадки про знищення євреїв, то в більшості нових українських підручників, які є обов'язковими завдяки грифам Міністерства освіти та науки, згадування про Голокост не мають жодного зв'язку з національною історією. А головне, чому не існує реальної можливості в рамках формальної освіти, тобто шкільних уроків історії викладати історію Голокосту? Тут діють два вирішальні фактори: незважаючи на наявність у програмі з історії України й всесвітньої історії згадування про Голокост, на вивчення цієї теми пропонується Програма не дає часу, тобто навчальних годин. І другий фактор – це відсутність в основних підручниках, що перебувають в обігу, скільки-небудь вираженої логічно інформації з історії Голокосту, що була б «вбудована» в курс національної історії й давала б знання про Голокост, як про інтегральну частину історії України ХХ століття.

Таким чином, як пише А. Подольський⁹, Програма, що діє сьогодні, вимагає від вчителя історії фактично лише згадки про Голокост без історичного контексту. В даному разі можна обмежитися тільки формальним згадуванням.

⁹ Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроби аналізу деяких аспектів // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 1 (5). – С. 47–59.

Однак, завдяки розвитку неформальної освіти, плідній співпраці українських неурядових громадських організацій та системи післядипломної педагогічної освіти, українські вчителі отримали досвід викладання цієї теми. З 2002 до 2008 року музей «Дім Анни Франк» (Нідерланди) реалізував в Україні проект «Навчання толерантності на прикладі історії Голокосту». Було розроблено методологію та методику викладання теми у рамках навчальних курсів історії та позакласній роботі. Навчально-методичний посібник «Виховуємо людину і громадянина»¹⁰ став основою для проведення понад 100 семінарів для вчителів історії.

У 2007–2009 роках у партнерстві з Всеукраїнською асоціацією вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» і Фондом Віктора Пінчука та у співпраці з Українським центром вивчення історії Голокосту Інститут візуальної історії та освіти Фонду Шоа (США) провів Всеукраїнську тренінгову програму для трьох тисяч двохсот вчителів з використання мультимедійного навчально-методичного посібника «Назустріч пам'яті»¹¹ – інноваційного освітнього ресурсу, присвяченого історії Голокосту в Україні. «Назустріч пам'яті» – це перший посібник в Україні, в якому свідчення від першої особи використовується як педагогічна техніка. Кожний урок посібника побудований на матеріалах свідчень, які надають особистісну перспективу історичним подіям, дозволяючи вчителям доповнити традиційні способи викладання історії. «Назустріч пам'яті» доступний в електронному вигляді на українському порталі Інституту <http://dornsife.usc.edu/vhi/ukrainian/encounteringmemory/>.

2008 року за проектом ОБСЄ було адаптовано та видано «Навчальні матеріали з історії євреїв та антисемітизму в Європі»¹², які доповнили добірку навчальної літератури з історії Голокосту. З 2009 року видано та розповсюджено через навчальні семінари проекту «Українські книжки для виховання толерантності» («Дім Анни Франк», Нідерланди) кілька сучасних європейських досліджень з історії Голокосту в Україні, навчальний посібник «Уроки минулого»¹³. Таким чином у педагогів України з'явилась можливість фахово, спираючись на сучасні підходи до вивчення історії, викладати тему, організувати учнів на її дослідження.

¹⁰ Буров С., Войтенко О., Костюк І. Виховуємо людину і громадянина. – Дрогобич: Відродження, 2006.

¹¹ Назустріч пам'яті: Навч. метод. посіб. до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Авт.-упоряд.: О. Войтенко, М. Тяглий. – К.: Оранта, 2007. – 240 с.

¹² Навчальні матеріали з історії євреїв та антисемітизму в Європі. – К., 2008.

¹³ Подольський А. Ю. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні. Навч. посібник / Музей «Будинок Анни Франк», Укр. центр вивчення історії Голокосту. – К.: Сфера, 2007. – 100 с.

Коротко про історичне підґрунтя теми. Свідчення

Голокост мав свої відмінності у різних країнах, що зумовлювалося багатьма факторами, проте результат був незмінним – вбивство. Вбивство євреїв в Україні, як і на інших територіях Радянського Союзу у період окупації, було абсолютно цинічним – воно здійснювалося майже відкрито, неприховано від місцевого населення – мільйони співвітчизників були вбиті, мільйони вважали себе неспроможними цьому вбивству завадити. Незважаючи на таку упевненість у власній безкарності, німецька окупаційна адміністрація під час наступу радянських військ намагалася знищити сліди злочинів, нерідко за допомогою місцевого населення.

Особливістю багатьох геноцидів є прагнення вбивць знищити сліди злочину, приховати правду. Принципово важливим при вивченні історії Голокосту є відмова від вивчення свідчень тих, кого можна об'єднати у групу «вбивці та їхні поплічники» – це справа юристів, криміналістів та судово-медичних експертів¹⁴.

Але подібні вбивства мають такі масштаби, що завжди лишають по собі свідків, які, незважаючи на травму пережитого та кількадесятилітній період вимушеного чи добровільного мовчання, у якийсь момент починають говорити.

Такі свідчення, записані на відео, є документами візуальної історії. Часто термін «візуальна історія» вживається до візуальних образів, таких, як малюнки, графіка та інші невербальні артефакти. В такому розумінні візуальна історія може бути визначена як спосіб вивчення минулого своїми очима. Поява свідчень про минуле, записаних на відео, дала можливість переглянути традиційне трактування історії через розуміння того, що історія не лише фіксується у документах та записується істориками, а її також розповідають ті, хто був причетним до тих подій. Під терміном «візуальна історія» ми розуміємо всю сукупність аудіо- та відеоматеріалів, які створюють змістовне наповнення у свідченнях очевидця, записаних на відео.

Цей навчально-методичний посібник базується на відеосвідченнях з двох колекцій, записаних з жертвами та свідками нацистської окупації в Україні.

З метою збереження пам'яті Інститут візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії¹⁵ 1994–1996 років в Україні зібрав свідчення тих, кому вдалося вижити під час нацистського геноциду – євреїв,

¹⁴ Варто надати інформацію про Нюрнберзький процес 1945–1946 рр. і наголосити, що вироки Міжнародного трибуналу, а також інші міжнародні документи, зокрема й резолюції ООН, однозначно засудили злочини проти людяності та унеможливили будь-які їхні виправдання. Див.: Кулеба Д. Історія Нюрнберзького і Токійського трибуналів <http://polit.ua/articles/2011/03/15/nurnberg.html>

¹⁵ Детальніше про Інститут Фонду Шоа див.: <http://dornsife.usc.edu/vhi/ukrainian/>

політичних в'язнів нацистських концтаборів, тих, хто надавав допомогу та рятував приречених на знищення, ромів тощо. Свідчення були оцифровані та каталогізовані в Архіві візуальної історії.

З 2004 року Патрік Дебуа та група дослідників «Яхад – Ін Унум» записали свідчення 1700 осіб, які були свідками вбивств, перебували неподалік від місць страти. Дослідники зіставляють розповіді очевидців з письмовими документами, допомагають з'ясувати місця розташування сотень братських могил, які досі були забуті, зібрати матеріальні докази геноциду. Під час інтерв'ю до розповіді приєднувалися інші односельці, які також давали цінну інформацію. На жаль, імена деякого з таких свідків не повністю зафіксовані. Відповідно до концепції збору свідчень «Яхад – Ін Унум» прізвища свідків не розголошуються.

Більшість респондентів Інституту Фонду Шоа – жертви, «Яхад – Ін Унум» записували свідків. Таким чином поєднання двох поглядів на одну подію дає більш широке та багато перспективне розуміння того, що трапилось. Навіть свідчення людей, які вижили, містять різну оцінку дій тих, про кого вони згадують. Свідчення ж тих, хто були опитані експедицією П. Дебуа – свідчення людей *«...котрі бачили, що відбувається, але нічого не могли вдіяти... котрі ще й досі запитують себе, винні вони чи невинні, тоді як їм на час тих страшних подій виповнилося шість, сім, вісім або дев'ять років... Сьогодні цим дітям за сімдесят п'ять років, і вони хочуть говорити...»*¹⁶ – є не менш важливим навчальним матеріалом для усвідомлення понять відповідальності та пам'яті про минуле.

П. Дебуа виокремлює три групи свідків, у яких брали інтерв'ю:

«По-перше, це непрямі свідки: ті, хто не бачив самого вбивства, але чув, як про це говорили, або ті, хто бачив, як євреїв кудись вели...»

По-друге, це безпосередні свідки. Люди, що були присутні під час убивства євреїв...

Та є і інші: люди, котрих забрали на примусові роботи на день чи на тиждень...

...Німці не вбивали цих людей після виконання ними їхньої роботи, не боячись що таємниця убивств розкриється...

...Люди, котрих забирали на примусові роботи, не були ані українськими поліцаями, ані колабораціоністами, ні навіть тимчасовими робітниками. Найчастіше це були молоді чоловіки чи жінки, діти чи підлітки, яких у будь-яку годину на один або два дні забирали з дому озброєні люди.

Всі залучені до примусових робіт, кого мені доводиться зустрічати, – зазначає дослідник, – говорять про невимовну ганьбу, з якою вони

¹⁶ Дебуа П. Хранитель спогадів. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 89.

пов'язали свою долю, за той один день або кілька годин, коли вони були вимушені проти власної волі стати свідками кривавого жакіття. Вони були не лише свідками, а ще й примусовими учасниками цієї трагедії, хто з лопатою, хто з підводою, хто з мішком, хто з відром, хто з голкою для шиття або з бубном, залежно від завдання, яке перед ними ставили убивці. Кожне свідчення такої людини занурює нас у неймовірний жах розправи над євреями, в пекло повсякдення Голокосту»¹⁷.

Таким чином, залучення до масиву свідчень про Голокост колекції спогадів, зібраних експедицією о. П. Дебуа, дозволяє ще ширше побачити трагедію мирного населення, яке нацистський окупаційний режим примусив жити в умовах не лише екстремального побуту, а й екстремального вибору, можливостей для якого практично не залишалось.

Для української історіографії, як і для українського суспільства загалом, тема колаборації є контрверсійною та болючою. У спадок від радянського опису війни залишилася «чорно-біла» оцінка усіх тих, хто так чи інакше був пов'язаний з окупаційною владою. Мирне населення не лише було затавроване поняттям «зрадників», а й протягом усього повоєнного періоду, аж до вісімдесятих років, в анкетах громадян при працевлаштуванні чи інших випадках запитувалося, чи перебувала особа або її родичі на окупованій території. Ствердна відповідь на це запитання могла слугувати підставою дискримінації з боку держави. Однак згідно з іншою версією української історії, співпраця з гітлерівською Німеччиною була на початковому етапі єдиним виходом для українських національних кіл, зокрема Організації українських націоналістів, у боротьбі проти більшовицького радянського режиму. У таких взаємовиключних оцінках неможливо знайти виважене пояснення того, про що говориться зокрема у свідченнях очевидців, зібраних експедицією П. Дебуа. Саме під час розгляду таких свідчень розуміння контексту нацистської окупаційної політики, життя під час якої дослідник Карел Беркгоф назвав «жнивими розпачу»¹⁸, розуміння стану українського суспільства особливо необхідне.

Особливості навчально-методичних матеріалів та як з ними працювати

Матеріали, що підготовані у рамках навчально-методичного посібника до виставки «Голокост від куль», містять колекцію відеосвідчень, методичні рекомендації з вивчення теми, включно з роздатковими матеріалами для

¹⁷ Дебуа П. Хранитель спогадів. – С. 89–110.

¹⁸ Див.: Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Критика, 2011.

учасників заняття. Автори пропонують використати матеріали посібника як невеликий спецкурс у системі підвищення кваліфікації вчителів історії у роботі зі студентами історичних факультетів університетів чи з майбутніми педагогами. Також матеріали посібника можна використати під час вивчення теми «Друга світова війна» з учнями старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, у профільній школі зокрема.

Таке заняття (у повному обсязі чи з вибраними фрагментами) варто проводити з аудиторією, яка бодай побіжно ознайомлена з історією нацистської диктатури у Німеччині та Другої світової війни, з особливістю окупаційної політики в Україні згідно з планом «Ост» та практикою Голокосту в Європі та на територіях СРСР. Важливо, аби учасники заняття відвідали виставку «Голокост від куль», підготовану Меморіалом Шоа, причому заняття доцільно проводити як роз'яснювальне й мотивуюче перед відвідуванням виставки, так і як розмову після ознайомлення з експонатами, текстами та джерелами. Якщо ж огляд виставки з певних причин не відбувся, але є потреба й можливості глибше вивчати болючі для суспільства теми, такі, як Голокост в Україні, проблеми колективної та індивідуальної історичної пам'яті тощо, матеріали пропонованого посібника та колекція відеосвідчень можуть бути використані окремо. У будь-якому випадку варто зважати на великий емоційний ефект від зустрічі з такою болючою, шокуючою темою, як масові вбивства.

Заняття з використанням усіх матеріалів цього навчально-методичного посібника потребує 4,5–5 навчальних годин. Викладачу, що буде проводити у повному обсязі чи обере для своєї роботи певні фрагменти, необхідно володіти педагогічною майстерністю, аби вміти вчасно зняти емоційну напругу, спрямувати розмову на з'ясування не лише суб'єктивної реакції на ті чи інші свідчення, факти, а на обговорення важливих для сучасного українського суспільства тем. Збереження і відтворення історичної пам'яті, ставлення суспільства до контroversійних та болючих аспектів історії Другої світової війни (міфологізовані версії якої є предметом політичних спекуляцій, що не вщухають), маніпуляція людською свідомістю та крихка межа між буденним життям та злочином – ось перелік головних питань, що можна розглянути за допомогою представлених матеріалів.

Вчителі, викладачі обласних ІППО та педагогічних університетів мають змогу згідно з наявними можливостями працювати з матеріалами посібника у власний спосіб. Представлені матеріали містять обґрунтування та особливості проведення кожної частини заняття, дидактичний алгоритм, педагогічні рекомендації щодо використання відібраних автором фрагментів відео-інтерв'ю, уривки з книги П. Дебуа «Хранитель спогадів», матеріали зі стендів виставки, інші тексти та роздатковий матеріал для учасників, який вони мають опрацьовувати індивідуально чи у малих групах під керівництвом викладача. Матеріал вкладений у певні часові проміжки, дотримання яких залежить від

досвіду викладача та готовності аудиторії. Матеріал, що пропонується для розгляду, є достатньо широким, що передбачає можливість самостійного відбору фрагментів відповідно до мети і завдань заняття (кількох занять).

Використання відеосвідчень у класі¹⁹

Відео є одним з найпоширеніших освітніх джерел у сучасному класі. Під час уроків все більше вчителів використовують фрагменти художніх або документальних фільмів. Відеосвідчення є також візуальним ресурсом, проте їхнє використання та освітній вплив мають відрізнятися від ігрового кіно чи навіть документальної кінохроніки. При грамотному використанні у класі відеосвідчення з Архіву візуальної історії та колекції «Яхад – Ін Унум» можуть:

- персоналізувати історію;
- допомогти учням і вчителям зрозуміти цінність індивідуального досвіду та шкідливість стереотипів, упереджень і надмірних узагальнень;
- допомогти учням позбавитися хибних уявлень про період (тему), що вивчається, про події та їхніх учасників;
- допомогти учням розрізнити різні типи інформації, наявної у первинних джерелах;
- навчити учнів розрізнити факти та судження, суттєву та несуттєву інформацію;
- допомогти учням зрозуміти довготривалі наслідки переслідувань та психічної травми;
- представити учням нові та різноманітні перспективи вивчення теми чи концепцій вивчення історичної події або періоду.

Працюючи з відеосвідченнями у класі:

Точно визначте термінологію. Надзвичайно важливо, щоб учні розуміли, що вони вивчають та коректно використовували прийняті в сучасній історіографії терміни.

Підготуйте учнів до перегляду відеосвідчення. У зв'язку зі змістом свідчень (вони можуть містити докладний опис жахливих подій, сильні емоції) рекомендовано опрацьовувати свідчення з учнями – не раніше 14-річного віку. Вчитель повинен підготувати учнів до сприйняття вікових і інших особливостей респондента, незнайомої термінології, емоцій, що можуть виникнути.

¹⁹ Ці освітні рекомендації були підготовані Інститутом Фонду Шоа як підсумок досвіду використання українського навчально-методичного посібника «Назустріч пам'яті» та інших освітніх проектів Інституту. Див. повний текст рекомендацій англійською мовою тут:

<http://dornsife.usc.edu/vhi/educationalservices.php#tips>

В учнів можуть виникнути складні запитання та сильні реакції на свідчення. Вони здатні відчувати злість, печаль, провину, бажання помсти. Може з'явитися нервовий сміх чи дискомфорт або не виявлятися жодних видимих емоцій.

Надайте певний час після перегляду свідчення. Це може бути невелика пауза після кожного кліпу, для того щоб учні краще звернули увагу на те, що говорить респондент і як він про це говорить.

Обговоріть побачене після перегляду свідчення. Важливо не лише підготувати учнів до перегляду, а й провести обговорення побаченого. Така дискусія може, окрім заглиблення в тему, спонукати учнів до роздумів про власну поведінку, упередження, моральні вибори та, можливо, мотивувати діалог про їхню роль у сучасному суспільстві. Такі розмови можуть підвищити повагу учнів до розмаїття та міжкультурного розуміння.

Робота зі свідченнями дає цінний навчальний досвід як індивідуальної рефлексії, так і кооперативного навчання і дискусій у великій групі.

Беріть до уваги значення минулого для сучасності. Спонукайте учнів до пошуку спільного та відмінного між розповідями жертв та свідків, з одного боку, та сучасними інтерпретаціями, – з іншого. Майже в кожному відео-свідченні про Голокост, окрім історичних подій, дат, місць, є спогади про людей, які жили поруч: як тих, хто надавали допомогу, ризикуючи власним життям, так і тих, хто сприяли переслідувачам, чи стояли осторонь і не могли нічого вдіяти.

Під час перегляду ці спогади та рефлексії можуть мотивувати деяких учасників до дослідження сучасних соціальних і культурних контекстів. Відео-свідчення, включене в ширший контекст уроку чи програми, має сприяти розвитку критичного мислення та збагачувати дискусії про права людини, сучасні упередження та акти нетерпимості. У такий спосіб знання може спонукати до соціальної дії. Респонденти часто пояснюють свою згоду дати інтерв'ю бажанням навчити та мотивувати інших запобігати насильству у майбутньому.